JUDEO-ESPANYOL/ LADİNO: TÜRKİYE YAHUDİLERİNİN DİLİ

KAREN GERSON ŞARHON*

Giriş

Judeo-Espanyol, Ladino, Djudezmo, Espanyol ve *Yahudice*, 1492 yılında İspanya'dan kovularak Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşen Sefarad Yahudilerinin bugüne dek konuştukları dilin çeşitli isimlerini oluşturuyor. Sosyal dilbilim alanında incelendiğinde bir ülkeden diğerine göç eden toplumların beraberlerinde getirdikleri dilleri en fazla 4 kuşak içinde kaybettiklerini görüyoruz. Judeo-Espanyol gibi bir dilin 520 yıl boyunca korunması dünyada pek az rastlanan bir olgudur. Türkiye'nin en büyük zenginliklerinden biri olan dil hazinesinin bir parçasını oluşturan Judeo-Espanyol, bugün ne yazık ki dünyada "yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan diller" kategorisine girmektedir.

Judeo-Espanyol'un Tarihsel Geçmişi

MS 700'lü yılların başında İber Yarımadası'nı fetheden Endülüs Emevîlerinden yavaş yavaş topraklarını geri alan İspanyol krallıkları, Emevîlerin son kalesi olan Gırnata'yı 2 Ocak 1492'de alınca tam hâkimiyeti ele geçirmiş oldular. Daha önceleri birbirleriyle sürekli savaşan küçük İspanyol krallıkları Kastilya Kraliçesi Isabel ile Aragon Kralı Ferdinand'ın izdivacı ile güçlü bir birlik kurabilmişler ve Birleşik Katolik bir İspanya yaratma hayallerini gerçekleştirme yolunda önemli bir adım atmışlardı. O yıllarda bugün adı İspanya olan topraklarda var olan bütün küçük krallıklarda farklı diller ve lehçeler konuşulmaktaydı ve henüz bugünkü modern İspanyolcanın "standart" hâle getirilmesindeki ilk adımlar bile atılmamıştı. 31 Mart 1492'de adı *Edicto de Expulsion* da olan Granada/Alhambra Fermanı'nı imzalayan İspanyol kralı ve kraliçesi, Yahudilere 31 Temmuz tarihine kadar İspanya'yı terk etmeleri için süre verirler ve böylece adları daha sonra *Sefarad Yahudileri* olarak tarihe geçecek olan toplumun İspanya sonrası hikâyesi başlamış olur. Kendilerini "Sefarad" olarak tanımlamalarının sebebi de son derece basittir: "Sefarad" İbranîcede "İspanya" demektir, dolayısı ile "Sefarad Yahudileri" de "İspanya'dan gelen/İspanya kökenli" Yahudiler demektir.

1492 yılında Osmanlı Sultanı II. Bayezid tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na kabul edilen Sefarad Yahudileri Anadolu'nun batısı, Trakya ve Balkanlar'a yerleşirler. Önceleri geldikleri bölge ya da şehirlerdeki hemşehrileri ile aynı yerlerde oturmayı seçmişlerse de daha sonraları genellikle iş hayatı yüzünden karışarak tek bir toplum hâline gelmişlerdir. İşte bugün Judeo-Espanyol diye adlandırdığımız bu dil de böyle oluşmuştur.

Ladino ya da Judeo-Espanyol ya da Yahudice

Osmanlı İmparatorluğu'nda Judeo-Espanyol'un sadece Yahudiler tarafından konuşulan bir dil olması onun "Yahudice" olarak bilinmesine yol açmıştır. Sefarad Yahudilerinin birçoğu da bu dile "Djudezmo" ya da "Djudio/Djidio" demişlerdir ki bu kelimelerin karşılığı da yine "Yahudice"dir. Judeo-Espanyol dilini "Yahudi" yani "Judeo" yapan ögelerin başında ise, dildeki dinî terimlerin neredeyse hepsinin İbranîceden gelmesi ve Yahudi dinine uymayan İspanyolca terimlerin düzeltilerek kullanılmasıdır. Mesela, İspanyolcada Tanrı kelimesi "*Dios*"tur. Bu kelimenin sonundaki "*s*" harfi ve sesi aynı zamanda isimleri çoğul yapmak için kullanılmaktadır. Tek Tanrılığa çok önem veren Yahudilerde ise Tanrı kelimesi "*Dio*"dur. Yani "birden fazla Tanrı" çağrışımı yapabilecek olan "*s*" harfi hemen atılmıştır!

İspanya ile olan bağların gittikçe zayıflaması, Sefaradlar arasında da bu dilin sadece Yahudiler tarafından konuşulan bir dil olduğunun sanılmasına yol açtı. Daha sonraları İspanya'dan gelen gezginler ya da misyonerlerle karşılaşan Osmanlı Yahudilerinin bu Katolik İspanyolları sırf İspanyolca konuşuyorlar diye Yahudi zannetmeleri ile ilgili birçok anekdot vardır.

* Osmanlı-Türk Sefarad Kültürü Araştırma Merkezi

Kültür Etkileşimi

Sefarad toplumunun her ne kadar İspanya ile iletişimi pek olmadıysa da bunlar kendi çevrelerinde yaşayan komşuları ile sürekli iletişim hâlindeydiler. Bu iletişimin sonucunda da gayet doğal olarak müzik, gelenekler, batıl inançlar, mutfak ve dil gibi birçok alanda komşularından etkilendiler. Türkçe, Rumca ve İtalyanca gibi komşu dillerden de birçok kelimeyi ödünç alarak Judeo-Espanyol'a mal ettiler; o kadar ki bir müddet sonra kelimelerin asıllarını tanımak güçleşti:

"fostan" Türkçe "fistan"dan, "elbise"
"çarukas" Türkçe "çarık" tan, "terlik"
"piron" Rumca "piruni"den, "çatal"
"presto" İtalyanca "presto"dan, "hızlı"

Tabii ki etkileşim tek yönlü olmadı, Judeo-Espanyol dilinden de Türkçeye geçen ve bu dile malolmuş bazı kelimeler de oldu: "pandispanya", "kaşar (kaşer)", "abaşo", "boyoz", "palavra" sayabileceğimiz bazı örneklerdir.

Her gün ezan sesini duyan Sefaradlar, kendi sinagoglarında da aynı makamları kullanmaya başladılar. Bu makamlarla duaları en iyi okuyanlara da Türkçe "bülbül"den "bilbil" adı verildi. Birçok efsane, masal ve geleneksel fıkralar Türk, Bulgar ve Rum kültür hazinelerinden ödünç alındı. Müslüman Türklerin ve diğer toplumların paylaştığı batıl inançları Sefaradlar da paylaştılar. "Telli Baba" gibi kutsallaşmış kişilerin türbelerini diğer din mensupları gibi Sefaradlar da ziyaret ettiler.

Bütün bu değişimler, etkilenmeler ve ödünç almalar, dil baskısı olmayan Osmanlı İmparatorluğu'nda yüz yıllarca devam etti. XIX. yüzyılın başında ise yeni bir etki kendini hissettirmeye başladı: Fransız Devrimi ve "hürriyet, kardeşlik ve eşitlik" idealleri. Osmanlı İmparatorluğu'nun her yanında olduğu gibi Sefaradlarda da bir Fransız hayranlığının başlaması Fransızca tedrisatlı Alliance Israélite Universelle okullarının imparatorluğun her tarafına yayılmasına yol açmıştır. Sefarad çocukları 1912 yılında imparatorluğun Avrupa yakasında 52, Asya yakasında ise 63 olmak üzere 115 Fransızca tedrisatlı okula gidiyorlardı. Bunun doğal sonucu olarak Fransızca kültür dili, azınlık olsun olmasın toplumun bütün eğitimli kişilerinin dili hâline geliyordu.

Alliance okulları ve eğitimi, Judeo-Espanyol'u yeni bir etki altında bıraktı: Fransızcanın etkisi. Fransızca sayesinde Sefaradlar Latin alfabesi ve Batı kültürü ile tanıştılar. O zamanlara kadar Judeo-Espanyol'u İbranî harflerinin bir adaptasyonu olan "Rashi" alfabesi ile yazanlar artık bu dili Latin alfabesini kullanarak da yazabileceklerinin farkına vardılar. Eğitim Fransızca olunca Alliance okullarının mezunları da Judeo-Espanyol'u sadece anne-babaları veya bu okullarda okuyamamış kişilerle iletişimde kullanan bir seçkin tabaka oluşturdular. Toplumda hem dilde hem de sosyal yapıda bir ayrım oluştu.

1860'larda ortaya çıkan Fransız etkisi 400 senelik Judeo-Espanyol kültürünü yok etmeye yetmedi tabii. Fransızcanın toplumda etkisinin tepe noktasına ulaşması üç kuşak sürmüş ve ondan sonraki kuşakta ise hızla inişe geçmiştir. 1920'lerden sonra hem Fransızcanın hem de Judeo-Espanyol'un etkisinin azalması ise toplumda Türkçenin ana dil hâline gelmesinden kaynaklanmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, ilköğretimin mecburi olarak Türkçe yapılması ve "Vatandaş, Türkçe konuş!" politikaları Sefarad toplumunda Judeo-Espanyol dilinin etkinliğini iyice kaybetmesine ve yavaş yavaş unutulmasına yol açmıştır. Bunun yanı sıra iyi Türkçe konuşup geniş toplumun diğer fertlerinden ayırt edilmeme isteği de Judeo-Espanyol'u daha az konuşulur bir hâle getirmiştir. Çok küçük yaşlardan itibaren eğitimlerini Türkçe yapan çocuklar Türkçeyi hem ana dilleri olarak hem de en çok ve en iyi konuştukları dil olarak görmektedirler. Büyükanne veya büyükbabalarından ya da ortaokuldan itibaren öğrendikleri diğer dilleri (İngilizce, Fransızca veya Almanca gibi) ise yabancı dil sınıfına sokmaktadırlar.

Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet döneminde görülen büyük göçlerle iyice azalan Yahudi nüfusu bugün 20.000 civarındadır ve bu nüfusun 1.000 kadarı İzmir'de, büyük çoğunluğu ise İstanbul'da yaşamaktadır.

1970'lerde Judeo-Espanyol artık unutulmaya ve kaybolmaya yüz tutmuş bir dil hâlindeydi. Dilbilimciler bu dilin en fazla 10-15 yıl içinde tamamen yok olacağını savunuyorlardı. Türkiye'deki Yahudi toplumu da bunu gayet normal karşılıyor ve bu dilin artık miadını doldurmuş olduğunu ve zaman içerisinde gittikçe daha kötü konuşulduğu için bir "dil" olmaktan bile çıktığını düşünüyorlardı. 1970'lerde Judeo-Espanyol, gençlerin büyükleri ile dalga geçmek için kullandıkları bir dil hâline gelmişti.

Çok ilginçtir ki tam da o yıllarda Türkiye'ye bir yabancı araştırmacı ve bilim adamı akını başladı. Dilbilimciler, müzikologlar, etnomüzikologlar, tarihçiler, sosyologlar akın akın bu "ölmekte olan" dili ve kültürü araştırmaya ve son nefeslerini yakalayıp belgelemeye geldiler. Bunu yapmak için de gayet doğal olarak bu dili konuşan Yahudilerle iletişime geçtiler ve Yahudilerin

başka diller konuşma isteğine karşı çıkıp sadece Judeo-Espanyol konuşmalarını istediler. Bu önceleri yadırgansa da daha sonra bilim adamlarının ilgisinden memnun kalan halk, bu "prestij sahibi" kişilere bildiklerini göstermek için yarışır oldular.

Yine 1980'li yılların başında ortaya atılan, 1992 yılında Yahudilerin Osmanlı topraklarına gelmesinin 500. yıl kutlamaları planı bu kültürün önemini biraz daha artırdı. Kutlama çerçevesinde 500. Yıl Vakfı ve daha sonra da 500. Yıl Yahudi Müzesi kuruldu.

Yine 1980'li yıllarda başlayan seyahat özgürlüğü ve tatillerde yurt dışına düzenlenen ucuz turlarla gezmeye başlayan Yahudiler, bu gezileri sırasında bildikleri Ladino'nun ne kadar yararlı olduğunu görmüşler, özellikle ABD'de ikinci dil konumunda İspanyolcayı görünce şaşırmışlar ve ellerindeki bu anadan gelme "bedava" dili kaybetmekte olduklarını görünce düşünmeye koyulmuşlardır.

Tesadüfler zinciri bu kadarla kalmamış, 1990'ların başında İspanyol Hükûmeti tarafından İspanyol dil ve kültürünün yayılması amacı ile kurulan Cervantes Enstitüsü bir şubesini de İstanbul'da açmıştır. Cervantes Enstitüsü İstanbul'da Sefarad Yahudileri için özel kurslar açmış ve bu kurslara genç yaşlı birçok kişi katılmıştır. Böylece Türkiye Yahudilerinin konuştuğu Judeo-Espanyol diline son yıllarda bir önemli etki daha katılmıştır ki bu da Modern İspanyolcadır. Sanki daire kapanmış ve yine başa dönülmüştür.

Yurtdışında Judeo-Espanyol'un Durumu

1990'larda yurt dışında Judeo-Espanyol dilini yaşatmak için birçok hareket başlar. İsrail'de Sefarad asıllı 5. Cumhurbaşkanı Yitshak Navon başkanlığında bir devlet kurumu olarak kurulan "Autoridad Nasionala del Ladino i su Kultura" (Ladino ve Kültürü Millî Kurumu) bu dilin korunması ve gençler arasında yayılması için birçok önemli faaliyet gerçekleştirmiştir. Bugün Türk/Osmanlı kökenli ve Judeo-Espanyol konuşan en büyük topluluk İsrail'de yaşamaktadır. İkinci büyük topluluk da 20.000 nüfuslu Türkiye Yahudileridir. İsrail'deki iki büyük üniversitede (Bar-Ilan ve Ben-Gurion Üniversiteleri) Judeo-Espanyol Dili ve Kültürü bölümleri açılmış olup diğer üniversitelerde de bu dilde kurslar verilmektedir.

Avrupa'da birçok ülkede (İtalya, Fransa, İsviçre, Bulgaristan, Almanya, İngiltere, Hırvatistan vs.) üniversitelerde Judeo-Espanyol dil ve kültürü incelenmekte ve ders olarak okutulmaktadır. 2002 yılında Paris'te UNESCO tarafından düzenlenen uluslararası kongrede Judeo-Espanyol dilinin, kaybolma tehlikesi ile karşı karşıya olan bir dil olduğu irdelenmiş ve yok olmaması için birtakım önlemler önerilmiştir.

İspanya son birkaç yıl içerisinde Judeo-Espanyol'u resmen İspanyolcanın bir variantı olarak tanımış ve 2007 yılı başında Madrid'de açılan Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Casa Sefarad ile bu kültürün incelenmesi ve korunmasını devlet düzeyine çıkartmıştır.

İnternet ve sanal dünyanın yaygınlaşması internet ortamında Ladinokomunita adlı bir sanal grup kurulmasına önayak olmuş ve bugün dünyanın dört bir yanından sadece bu dilde iletişim kuran 1.500'den fazla abonesi olan bir grup hâline gelmiştir.

Türkiye'de Bugün

2003 yılının sonunda dönemin Türk Yahudi Cemaati Başkanı Silvyo Ovadya'nın önayak olması ile kurulan Osmanlı-Türk Sefarad Kültürü Araştırma Merkezi, kurulduğu günden bu yana Judeo-Espanyol dili ve kültürünün korunması ve arşivlenmesi amacı ile birçok faaliyete imza atmıştır. Bunların arasında en önemlisi 1984 yılından beri sadece bir sayfası Judeo-Espanyol olarak basılan *Şalom* gazetesinin 24 sayfa olarak basılan aylık eki, *El Amaneser*'in hazırlanıp yayımlanmasıdır. *El Amaneser* dünyada tamamı Judeo-Espanyol olarak her ay basılan tek gazete olma niteliğini taşırken *Şalom* da her hafta bir sayfa Judeo-Espanyol basan yine tek gazetedir.

Bugün Türkiye'deki Yahudi toplumun ana dili Türkçedir. Judeo-Espanyol aile içi dili olma özelliğini kaybetmiştir. 2005'te yaptığım bir araştırmaya göre Türkiye'de ana dili Judeo-Espanyol olan kişilerin sonuncuları 1945 yılında doğdular. Ondan sonra doğanlar için Judeo-Espanyol ikinci dil niteliği taşımaktadır. Yani 1945 yılında doğanların hepsi öldüğünde artık Türkiye'de Judeo-Espanyol'u ana dili olarak konuşan hiç kimse kalmayacaktır.

KAYNAKLAR

Altabev, Mary, *Judeo-Spanish in the Turkish Social Context,* Istanbul 2003.

Bali, Rifat N., *Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İstanbul 1999.

Bardavid, Beki ve Fani Ender, *Trezoro Sefardi,* ed. Karen Gerson Şarhon, II c., İstanbul 2006.

Harris, Tracy K., *Death of a Language: The History of Judeo-Spanish,* Newark 1994.

Perahya, Klara, *Diksyonaryo Judeo-Espanyol – Turko / Ladino – Türkçe Sözlük,* ed. Karen Gerson Şarhon, İstanbul 2012.

Sephiha, H.V., *L'Agonie des Judéo-Espagnols*, Paris 1977.

Şarhon, Karen Gerson, "From Spain to Turkey", *Jewish Renaissance*, 2010, c. 9, sy. 2.

Şarhon, Karen Gerson, “Judeo-Spanish: Where We are, and Where We are Going”, *International Sephardic Journal*, 2004, c. 1, sy. 1.

Şarhon, Karen Gerson, “Ladino in Istanbul – Versuch einer Wiederbelebung”, çev. Gisela Dachs, *Jüdischer Almanach*, Berlin 2007, s. 50.

Şarhon, Karen Gerson, “Language Change as Influenced by Cultural Contact. A Case: Ladino”, yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1983.

Şarhon, Karen Gerson, “Las aktividades de la komunita Sefardi Turka para la konservasion del Djudeo-Espanyol”, *Ladinar Vol IV, Estudios en la Literatura, la Música y la Historia de los Sefardíes*, Israel 2006.

Şarhon, Karen Gerson, “Lengua, Literatura y Herencia Cultural Sefardi Hoy día en Estambul”*, El Camino de la Lengua Castellana y su Expansíon en el Mediterráneo*, Logroño 2008, s. 118.

Şarhon, Karen Gerson, “The Judeo-Spanish Language, Culture and Music”, *Multiculturalism: Identity and Otherness,* ed. Nedret Kuran Burçoğlu, İstanbul 1997, s. 157.

Şarhon, Karen Gerson, “The Period When an Awareness and Interest in Ladino Starts Among the Turkish Jewry: Reasons and Analysis”, (konferans), *World Jewish Studies Congress*, Jerusalem 2005.

Şarhon, Karen Gerson, “The Relationship of Language Ethnicity and Ethnic Group Identity. A Case: Judeo-Spanish”, yüksek lisans tezi, Reading University, 1986.

Şarhon, Karen Gerson, “Türkiye’nin Zengin Mozaiğinin Bir Parçası: Ladino ya da Judeo-Espanyol, yani Nam-ı diğer Yahudice”, *Kırkbudak,* 2007, c. 3, sy. 12.